

Η Θεσσαλονίκη και τα τείχη της: πτυχές μιας διαχρονικής σχέσης

Νικόλας Μπακιρτζής

Τα τείχη της Θεσσαλονίκης βρίσκονται ανάμεσα στα καλύτερα διατηρημένα οχυρωτικά σύνολα πόλεων της παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής περιόδου¹ (Εικ. 1). Τα σωζόμενα τμήματα του τείχους αποτελούν μνημείο της διαχρονικής σχέσης της πόλης με την οχύρωσή της, ο περίβολος της οποίας όρισε τον αστικό χώρο της βαλκανικής μητροπόλεως σχεδόν επί χίλια πεντακόσια χρόνια. Η ιστορική συνέχεια της Θεσσαλονίκης αποτυπώθηκε στη μακρά συνέχεια των τειχών της ως αντανάκλαση του κεντρικού τους ρόλου στην καθημερινή ζωή των κατοίκων της. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί μία σύντομη εισαγωγή στην σχέση της πόλης με τα τείχη της στο πλαίσιο του προβληματισμού της ημερίδας «Οχυρωμένες Πόλεις: Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον» που οργανώθηκε στις 8 Μαΐου, 2010 από τον Σύνδεσμο Κυπρίων Αρχαιολόγων στη Λευκωσία.

Αν και οι οχυρώσεις της Θεσσαλονίκης δεν έχουν σχέση με την τυπολογία και την αρχιτεκτονική των Βενετικών τειχών της Λευκωσίας, που ανταποκρίνονται στις ανάγκες της εποχής της πυρίτιδας, η μακρά σχέση της βαλκανικής μεγαλούπολης με τα τείχη της έχει σημασία και προσφέρεται ως παράδειγμα σύγκρισης. Όπως και στη Λευκωσία, τα τείχη της Θεσσαλονίκης όρισαν την καθημερινή εμπειρία της πόλης εώς τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Κοινό χαρακτηριστικό των δύο πόλεων είναι το γεγονός ότι οι περίμετροι των οχυρώσεων τους έμειναν ουσιαστικά αμετάβλητες από την κατασκευή τους έως τα νεότερα χρόνια. Αποτέλεσμα αυτής της μακράς συνέχειας ήταν η ταύτιση της συλλογικής εμπειρίας της κάθε πόλης με την ύπαρξη των οχυρών ορίων της.

Ως εκ τούτου, η διατήρηση, η προστασία και η διαχείριση των μεσαιωνικών οχυρώσεων σε ραγδαία αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα αποτελούν ύψιστες προτεραι-

1. Κάτοψη της οχύρωσης της Θεσσαλονίκης (Ν. Μπακιρτζής).

ότητες. Εκτός της ιδιαίτερης σημασίας τους ως μνημεία της αρχιτεκτονικής και της τεχνολογίας, η αξία των οχυρωτικών έργων έγκειται στο γεγονός ότι εμπειριέχουν την ιστορία και την πολιτισμική εμπειρία της πόλης. Σε αυτό το πλαίσιο προβληματισμού, η ανάδειξη πτυχών της διαχρονικής σχέσης της Θεσσαλονίκης με τα τείχη της μπορεί να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση της πολυδιάστατης σημασίας των οχυρωμένων πόλεων για το παρόν και το μέλλον των αστικών μας κέντρων.

Η μακρά και αλληλένδετη σχέση της Θεσσαλονίκης με τα τείχη της αποτυπώθηκε στις όψεις τους, είτε ως γραπτός λόγος κτητορικών επιγραφών, είτε ως εικαστικό μήνυμα κεραμοπλαστικών κοσμημάτων και αναγλύφων σε δεύτερη χρήση. Τόσο οι ιστορικές πηγές, όσο και η εικονογραφική, καλλιτεχνική και λογοτεχνική παράδοση της πόλης προδίδουν τον κεντρικό ρόλο των τειχών στη συλλογική μνήμη των πολιτών της. Ακόμα και κατά την οθωμανική και τη νεότερη περίοδο, όταν τα τείχη έχασαν σταδιακά την αμυντική τους λειτουργία, η ύπαρξη τους συνδέθηκε με ιστορικά γεγονότα αλλά και με την ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης. Ο εξευρωπαϊσμός της πόλεως ταυτίστηκε με την κατεδάφιση του θα-

λάσσιου τείχους στα τέλη του 19ου αιώνα, ενώ η ενσωμάτωση των προσφύγων των Βαλκανικών πολέμων και της Μικρασιατικής Καταστροφής στο πολεοδομικό και κοινωνικό ιστό της πόλης συνδέθηκε με τα τείχη εφόσον στις επιφάνειές τους στηρίχθηκαν τα πρόχειρα καταλύματά τους. Από το 1962, το τείχος της πόλης έχει κηρυχθεί «ιστορικό και διατηρητέο μνημείο», εξέλιξη που επαναπροσδιόρισε τη σχέση της πόλης με τα κατάλοιπα των οχυρώσεών της αναγνωρίζοντας την ιστορική τους σημασία.

Το τείχος και η αποδόμηση της αρχαίας πόλης

Κατ' αρχήν, είναι ανάγκη να τονισθεί η στρατηγική θέση της πόλης στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου που εξασφάλισε τον ιστορικό της ρόλο στο γεωπολιτικό χώρο των Βαλκανίων.² Η θέση αποτελεί το φυσικό λιμάνι της Κεντρικής Μακεδονίας που ορίζεται από τα γεωγραφικά όρια του Ολύμπου προς νότο, του όρους Βέρμιο προς δυσμάς και του ποταμού Στρυμόνα προς ανατολάς. Παράλληλα, οι απολήξεις των ποταμών Αξιού, Γαλλικού δυτικά της πόλης, καθιστούν την πόλη σταυροδρόμι μεταξύ της Βαλκανικής ενδοχώρας και του Αιγαίου πελάγους, και μέσου αυτού, με τη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα. Επιπλέον, στο ιστορικό πλαίσιο της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, η Θεσσαλονίκη ήταν ένας από τους σημαντικούς κόμβους της περιφημητής Εγγατίας οδού που διέσχιζε τη νότια Βαλκανική, αν και η οδός δεν περνούσε μέσα από την πόλη.³

Ο έλεγχος του φυσικού χώρου της συγκεκριμένης θέσης και η προστασία του πληθυσμού της πόλης αποτέλεσαν τους βασικούς λόγους της οχύρωσής της. Τα τείχη της είναι το αποτέλεσμα συνεχούς οικοδομικής δραστηριότητας που ξεκίνησε από την ίδρυσή της από τον βασιλιά της Μακεδονίας Κάσσανδρο το 316/5 π.Χ. και συνεχίστηκε μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα.⁴

Η κύρια οικοδομική φάση του οχυρωτικού περιβόλου χρονολογείται στα τέλη του 4ου με τις αρχές του 5ου αιώνα μ.Χ.⁵ Η μεγαλεπίβολη αυτή οικοδομική προσπάθεια ακολούθησε μια εκτεταμμένη περίοδο ανασφάλειας στη Βαλκανική και στηρίχθηκε στην αποδόμηση της αρχαίας πόλης και την χρησιμοποίηση του οικοδομικού υλικού στα νεόδμητα τείχη της πόλης. Η αξιοποίηση οικοδομικού υλικού σε δεύτερη χρήση ήταν σύνηθες φαινόμενο στα οχυρωτικά έργα της παλαιοχριστιανικής περιόδου με προφανή χρηστικό αλλά και συμβολικό χαρακτήρα.⁶ Η χρήση σπολίων στην κατασκευή οχυρωτικών έργων έχει ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση της στενής σχέσης των τειχών με την πολιτισμική και ιστορική ταυτότητα των κοινωνικών ομάδων που περιέβαλλαν προστατευτικά.⁷ Η λαφυραγώηση του μνημειακού παρελθόντος των πόλεων ήταν πράξη με σύνθετη σημασία εφόσον αποτύπωνε τόσο τη βούληση και την εξουσία του χορηγού αλλά συγχρόνως εμπεριείχε την πρόσληψη και την ερμηνεία των εικαστικών και συμβολικών μηνυμάτων από πολίτες και ξένους.⁸

2

2. Άποψη των δυτικών τειχών της Θεσσαλονίκης (Φωτ. N. Μπακιρτζής).

Εκτεταμμένη επανάχρηση υλικού ιδρυμάτων της αρχαίας πόλης, όπως ναοί και δημόσια κτήρια, παρατηρείται στα πεδίνα δυτικά τείχη της πόλης όπου μαρμάρινα έδρανα πιθανόν από τις κερκίδες του αρχαίου σταδίου χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή της βάσης του τείχους⁹ (Εικ. 2). Η κατώτερη ζώνη και βάση του τείχους είναι κατασκευασμένη εξ ολοκλήρου με μαρμάρινα μέλη σε δεύτερη χρήση, ενώ η ανώτερη ζώνη είναι κατασκευασμένη με πλίνθους διατεταγμένους σε παράλληλες διακοσμητικές τοξοστοιχίες. Η οριζόντια διάταξη των υλικών κατασκευής σε δύο ζώνες με διαφορετικό χρώμα αλλά και διακοσμητικό χαρακτήρα προσδίδει στις κάθετες επιφάνειες έντονη αισθητική παρουσία. Η μνημειακή εμφάνιση του συγκεκριμένου δυτικού τμήματος των τειχών της Θεσσαλονίκης είχε ιδιαίτερη σημασία εφόσον βρισκόταν ανάμεσα στις δύο κύριες πύλες της πόλης, την Χρυσή και την Ληταία, και κατά συνέπεια αποτελούσε την κύρια πρόσοψη της πόλης.¹⁰

Χαρακτηριστικό επίσης παράδειγμα χρησιμοποίησης παλαιότερου αρχιτεκτονικού υλικού είναι ο «πύργος του Κλαυδιανού» ο οποίος βρίσκεται βορείως της Ληταίας πύλης και είναι κατασκευασμένος εξ ολοκλήρου με αρχαιότερα μαρμά-

3

3. Εντοιχισμένη επιτύμβια στήλη από τα δυτικά τείχη της Θεσσαλονίκης (Φωτ. N. Μπακιρτζής).

ρινα μέλη.¹¹ Η τοποθέτηση τμήματος επιγραφής στην όψη του οχυρώματος με το όνομα του χορηγού κάποιου αρχαιότερου μνημείου, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του πύργου, παρουσιάζει ενδιαφέρον. Η παρουσία του αρχαίου χορηγού δεν αποσιωπάται αλλά κοσμεί τα τείχη της πόλης συμβάλλοντας στην προστασία της. Ο πύργος χρονολογείται από τα μέσα του 3ου αιώνα μ.Χ. και η ανοικοδόμησή του σχετίζεται με τις βιαστικές αμυντικές ετοιμασίες των Θεσσαλονικέων για την αντιμετώπιση των Γοτθικών επιδρομών στην ευρύτερη περιοχή.

Ένα άλλο παράδειγμα της χρήσης μνημειακών λειψάνων του παρελθόντος στις οχυρώσεις της πόλης ήταν η ενσωμάτωση θριαμβικού τόξου στα δυτικά τείχη.¹² Το τόξο που είχε ανεγερθεί από τους Θεσσαλονικείς στα τέλη του 1ου αιώνα π.Χ., ως ελευθέρως ιστάμενο προς τιμή των νικητών της μάχης των Φιλίππων το 42 π.Χ., εντάχθηκε στον οχυρό περίβολο μετασχηματιζόμενο στην κεντρική πύλη, την «Χρυσή Πύλη» της Θεσσαλονίκης. Από συμβολική πύλη και μνημείο μετατράπηκε σε πραγματική πύλη της πόλης. Δυστυχώς δεν σώζεται σήμερα και είναι γνωστή από παλιές γκραφούρες.

Η εκλεκτικιστική τοποθέτηση γλυπτών και αναγλύφων στις όψεις πύργων και μεσοπυργίων προσέδιδε κίνηση και εικαστικό ενδιαφέρον με αποτροπαϊκό μήνυμα και σύνθετη ερμηνεία.¹³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η υστεροελληνιστική επιτύμβια στήλη που εντοιχίστηκε στην εξωτερική όψη μεσοπύργου από τα δυτικά τείχη της πόλης, που χρονολογούνται στις αρχές του 5ου αιώνα μ.Χ. (Εικ. 3). Η στήλη έχει τοποθετηθεί με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο θα κρεμούσε κανείς φορητή εικόνα.¹⁴ Απεικονίζονται δύο καθιστές γυναικείες μορφές, πιθανότατα συγγενείς, που συνόδευονται από δύο όρθιες μορφές ανάμεσα τους. Ένα παιδί, ίσως

νεότερο μέλος της οικογένειας, στέκεται πίσω από τη καθιστή γυναικεία μορφή στα αριστερά. Η τοποθέτηση της στήλης στην όψη του τείχους φανερώνει οικειότητα στην εικαστική πρόσληψη της εικονογραφίας της. Κατά κάποιον τρόπο, η στήλη αποτελεί ιστορική αντανάκλαση της κοινωνίας της πόλης αφού παρουσιάζει ένα νεκρικό οικογενειακό πορτραίτο, όπως εκείνο του τάφου του Ευστόργιου από την παλαιοχριστιανική νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης.¹⁵

Η οχύρωση της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 4ου/αρχές του 5ου αιώνα αποτελεί τομή στην ιστορία της πόλης εφόσον εκφράζει την επανίδρυση και τον εκχριστανισμό της κοινωνίας της. Τα ιδρύματα του παρελθόντος κατεδαφίστηκαν και λόγω της άμεσης ανάγκης για άμυνα βρήκαν νέα χρήση στα οχυρωτικά έργα της περιόδου. Παράλληλα, η ίδρυση των παλαιοχριστιανικών βασιλικών αναδιοργάνωσε την κοινωνικοοικονομική δομή του αστικού χώρου.¹⁶ Αυτή η διαδικασία καταγράφηκε στις όψεις τειχών και πύργων, με την τοποθέτηση αρχιτεκτονικών μελών, γλυπτών και αναγλύφων, αλλά και επιγραφών. Οι επιφάνειες των οχυρώσεων της πόλης υπήρξαν οι αποθετήρες ενός σημαντικού τμήματος της ιστορίας της εφόσον διατήρησαν τη φυσική παρουσία στοιχείων του παρελθόντος δίδοντας τους αποτροπαϊκή σημασία και διάσταση. Ουσιαστικά, η γιγάντια οικοδομική προσπάθεια οχύρωσης της Θεσσαλονίκης στηρίχθηκε και αφομοίωσε το οικοδομικό της παρελθόν θέτοντας τις βάσεις για τη μακρά και στενή σχέση της πόλης με τα τείχη της.

Άγιοι και κτήτορες επί των επάλξεων

Στο πέρασμα των αιώνων η σχέση αυτή κατέστη ζωτικής σημασίας εφόσον η ύπαρξη του τείχους εξασφάλιζε και την ύπαρξη της ίδιας της πόλης προστατεύοντας την από κινδύνους και ποικίλους εχθρούς. Ως εκ τούτου, οι οχυρώσεις της Θεσσαλονίκης είχαν ανάγκη συνεχούς φροντίδας λόγω της φθοράς του χρόνου, σεισμών αλλά και των συνεπειών σειράς πολιορκιών. Ανακατασκευές και επιδιορθώσεις είναι εμφανείς σχεδόν σε κάθε σημείο των τειχών με τη διαδοχή των οικοδομικών φάσεων να «διηγείται» οπτικά την ιστορία της πόλης. Τη μέριμνα για την καλή κατάσταση των οχυρώσεων είχαν οι αρχές της Θεσσαλονίκης. Όπως προκύπτει από τις σωζόμενες επιγραφές από τα τείχη της πόλης, κρατικοί και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι είχαν την ευθύνη για τη συντήρηση και την αμυντική αποτελεσματικότητά τους.¹⁷ Η τοποθέτησή τους στις όψεις των οχυρώσεων αποδεικνύει με τον πιο σαφή τρόπο την αναγνωσιμότητά τους, ενώ παράλληλα προσδίδουν ιστορικό και ιδεολογικό περιεχόμενο στη σχέση του τείχους με την πόλη. Η θέση τους είχε συνήθως σχέση με πολυσύχναστα και ορατά σημεία του οχυρωτικού περιβόλου και κυρίως με τις πύλες που ήταν και οι κύριοι άξονες της επικοινωνίας και του εμπορίου.

Η σημαντικότερη κτητορική επιγραφή της παλαιοχριστιανικής περιόδου βρίσκεται στην όψη πύργου των ανατολικών οχυρώσεων της Θεσσαλονίκης. Το κεί-

μενο της κεραμοπλαστικής επιγραφής, εντός πλαισίου που μιμείται *tabula insata*, αναφέρεται σε κάποιον Ορμίσδα, ο οποίος «έχοντας καθαρά χέρια» οχύρωσε την πόλη.¹⁸ Αν και το θέμα της ταυτότητας του χορηγού του έργου παραμένει ανοιχτό, η ρητή επιγραφική αναγγελία της καθαρότητας των χεριών του έχει ιδιαίτερη σημειολογική αξία. Η εν λόγω ανακοίνωση απευθύνεται, χωρίς αμφιβολία, στους πολίτες της Θεσσαλονίκης τονίζοντας με αυτό τον τρόπο τη σημασία των επιφανειών των τειχών ως μέσο επικοινωνίας για τους κατοίκους της. Την ιδιαίτερη σημασία αυτής της δραστηριότητας φανερώνει μεγάλος αριθμός επιγραφών από τα τείχη της Θεσσαλονίκης που δηλώνουν το έργο των κτητόρων τους.

Η ανάγκη συντήρησης των τειχών της πόλης είναι φανερή σε επιγραφή που αναφέρεται στην οχυρωτική δραστηριότητα του πρωτοσπαθάριου Λέοντος του Χατζίλακη και του επισκόπου Ιωάννη.¹⁹ Το έργο τους σχετίζεται με τις αγωνιώδεις ετοιμασίες για την άμυνα της πόλης εμπρός στην επερχόμενη επίθεση (904) των Σαρακηνών υπό τον Λεόντα Τριπολίτη. Το κείμενο της επιγραφής αποτελεί πολύτιμη συμβολή στην ιστορία της πόλης και των τειχών της ειδικότερα. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καμενιάτη, του έργου του Λέοντος προηγήθηκε αυτό του πρωτοσπαθάριου Πετρωνά, ο οποίος προσπάθησε να δημιουργήσει ένα υποθαλάσσιο φράγμα που θα εμπόδιζε την προσέγγιση του εχθρικού στόλου.²⁰ Ο Πετρωνάς γνώριζε ότι τα πλοία των Σαρακηνών ήταν εφοδιασμένα με πολιορκητικούς πύργους, οι οποίοι θα μπορούσαν να επιφέρουν ρήγματα στα αδύναμα θαλάσσια τείχη της πόλης.²¹ Για την κατασκευή του φράγματος, που προφανώς δεν ολοκληρώθηκε λόγω της αντικατάστασης του Πετρωνά με τον Λέοντα, χρησιμοποιήθηκε άφθονο αρχιτεκτονικό ύλικο σε δεύτερη χρήση, όπως μαρμάρινες σαρκοφάγοι και επιτύμβιες στήλες. Είναι πολύ πιθανόν ότι η χάραξη και η τοποθέτηση της επιγραφής προηγήθηκε της ολοκλήρωσης του έργου με αποτέλεσμα να παραμείνει ως τραγική υπενθύμιση της καταστροφικής άλωσης της πόλης στις 29 Ιουλίου 904 από τον στόλο του Λέοντα Τριπολίτη.²²

Όπως είναι φυσικό, η μέριμνα για την καλή συντήρηση των οχυρώσεων ήταν εντονότερη σε περιόδους πολεμικών συρράξεων. Σύμφωνα με τις σωζόμενες επιγραφικές μαρτυρίες, στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα, παρατηρείται οικοδομική δραστηριότητα στις οχυρώσεις της πόλης, που πιθανόν να συνδέεται με τις στρατηγικές προετοιμασίες για την επερχόμενη επίθεση των Νορμανδών της Σικελίας. Τόσο η διπλή κεραμοπλαστική επιγραφή στη νότια εξωτερική πλευρά του πύργου του Λαπαρδά, βορείως της Μονής Βλατάδων, που εξυμνεί το έργο δύο αξιωματούχων της αυλής των Κομνηνών, του Μεγάλου Χαρτουλάριου Ανδρόνικου Λαπαρδά και του Μιχαήλ Προσούχ, όσο και αυτή του Βασιλείου Αχριδηνού, μητροπολίτου Θεσσαλονίκης (1145 – 69), στην εσωτερική όψη πύργου της ακροπόλεως, φανερώνουν τη μέριμνα των διοικητικών και των εκκλησιατικών αρχών της πόλης.²³ Αντίστοιχο ρόλο και περιεχόμενο είχε και η πομπώδης κτητορική επιγραφή του Δούκα Γεωργίου Απόκαυκου στο βορειοδυτικό τμήμα των τειχών

4

4. Η επιγραφή του Γεωργίου Απόκαυκου από τα τείχη της Θεσσαλονίκης (Φωτ. Ν. Μπακιρτζής).

που δηλώνει την ανοικοδόμηση πύργου στο όνομα του Δεσπότη Μανουήλ Παλαιολόγου, παρόντος στην πόλη ανάμεσα στο 1369 και το 1372²⁴ (Εικ. 4).

Η παρουσία επιγραφών στις όψεις των οχυρώσεων αποδεικνύει με τον πιο σαφή τρόπο τον εικαστικό τους ρόλο, ενώ παράλληλα προσδίδουν ιστορικό και ιδεολογικό περιεχόμενο στη σχέση του τείχους με την πόλη.²⁵ Η θέση τους είχε συνήθως σχέση με πολυσύχναστα και ορατά σημεία του οχυρωτικού περιβόλου και κυρίως με τις πύλες που ήταν και οι κύριοι άξονες της επικοινωνίας και του εμπορίου.

Ως παράδειγμα αυτής της πρακτικής θα αναφερθώ σε μία κτητορική επιγραφή που φανερώνει με ξεκάθαρο τρόπο την καθημερινή σχέση του τείχους με τους Θεσσαλονικείς. Το κείμενο της επιγραφής ανακοινώνει το έργο του φρουράρχου Ιωάννη Χαμαετού υπό τις διαταγές της αυτοκράτειρας Άννας Παλαιολογίνας που χρονολογείται ανάμεσα στο 1352 και 1365.²⁶ Η θέση της έχει ιδιαίτερη σημασία εφόσον είναι χαραγμένη στην εσωτερική όψη μαρμάρινης παραστάδας μικρής πύλης στο ΒΑ άκρο της οχύρωσης της πόλης. Η επιγραφή γίνεται αντιληπτή από τον διαβάτη αυτού του ευαίσθητου κατωφλιού της πόλης. Ο αποτροπαϊκός ρόλος της επιγραφής είναι σαφής και τονίζει τη σημασία του τείχους ως όριο του αστικού χώρου.

Η καθημερινή εμπειρία του ορίου ανάμεσα στο ασφαλές εσωτερικό και το επισφαλές εξωτερικό των τειχών ενίσχυσε την ιεροτοπική διάσταση των τειχών

της βαλκανικής μητρόπολης.²⁷ Η παρουσία πληθώρας κεραμοπλαστικών σταυρών στις όψεις των τειχών της Θεσσαλονίκης αλλά και η ύπαρξη αγιογραφιών και φορητών εικόνων φανερώνουν την ανάγκη επίκλησης του Θείου για προστασία.²⁸ Το σύμβολο του σταυρού και η συμβολική παρουσία των αγίων ενίσχυαν τα ευαίσθητα σημεία των οχυρωτικών συνόλων εξορκίζοντας και εξοστρακίζοντας το κακό.

Την ιεροτοπική σημασία του τείχους φανερώνει και η πρόσφατη ανακάλυψη ταφών επί του περιδρόμου των τειχών της ακρόπολης της Θεσσαλονίκης.²⁹ Σύμφωνα με την αρχαιολογική έρευνα, οι πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι επί του κομβικού πύργου που έλεγχε το σημείο που το τείχος της πόλης συναντά τη νοτιοδυτική άκρη του περιβόλου της ακρόπολης και προστάτευε την ύπαρξη πύλης στη συγκεκριμένη θέση, είχαν συνεχή χρήση στα τέλη του 12ου αιώνα και τις αρχές του 13ου. Η χρήση των τάφων πιθανώς σχετίζεται με τους υπερασπιστές των οχυρώσεων της πόλης.³⁰ Ωστόσο δεν θα πρέπει να συνδεθεί με την ανάγκη της πρόχειρης ταφής των νεκρών κάποιας πολιορκίας. Τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι η κατασκευή τους δεν ήταν βιαστική, γεγονός που υπογραμμίζει τη σημασία της τοποθέτησής τους πάνω στα τείχη. Σε κάθε περίπτωση, η μέριμνα για την κατασκευή τους προδίδει τον προστατευτικό ρόλο της φυσικής παρουσίας των λειψάνων των νεκρών, οι οποίοι ενισχύουν την άμυνα της πόλης.

Η μεταφυσική διάσταση των οχυρώσεων της Θεσσαλονίκης είναι φανερή και στη σχέση του πολιούχου της πόλης αγίου Δημητρίου με τα τείχη της, η οποία αντανακλά τη σημασία τους για τους κατοίκους της. Ο ρόλος του αγίου εκφράζεται μέσα από τις γραπτές πηγές αλλά και τις απεικονίσεις του στη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή τέχνη.³¹ Ψηφιδωτή παράσταση των αρχών του 7ου αιώνα από τη βασιλική του αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη συμπυκνώνει με ουσιαστικό τρόπο την σχέση του αγίου με τα τείχη της βυζαντινής μητρόπολης.³² Ο «φιλόπολις» αγιος απεικονίζεται όρθιος ανάμεσα στους δύο εκπροσώπους των αρχών της πόλης. Εναγκαλίζεται τον έπαρχο, που ίδρυσε τη βασιλική στον 5ο αιώνα και τον επίσκοπο της πόλης που την αναστήλωσε γύρω στο 620. Ωστόσο, η συνάντηση τους δεν λαμβάνει χώρα εντός ή έστω πλησίον του ναού, αλλά μπροστά στα σκεπασμένα με πλούσια υφάσματα τείχη της πόλης. Τα κεφάλια των δύο αξιωματούχων πλαισιώνται από τις επάλξεις του τείχους — ο ρόλος τους καθαγιάζεται από τα τείχη — σε γεωμετρική αντιδιαστολή με τον κύκλο του φωτοστεφάνου του αγίου πολιούχου. Η παρουσία του αγίου μπροστά στο τείχος καθαγιάζει τόσο τον οχυρό περίβολο όσο και τον αστικό χώρο τον οποίο περιβάλλει.³³

Στη συλλογή των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου, ο άγιος προστατεύει με θαυματουργό τρόπο την πόλη ως αρματωμένος υπερασπιστής της που καταμάχεται τους εχθρούς.³⁴ Σύμφωνα με την περιγραφή του συγγραφέα, η Θεσσαλονίκη περιβάλλεται από «τείχος ἀσειστον νοητόν», σαφή αναφορά στην προστασία του πολιούχου της.³⁵ Ο άγιος Δημήτριος περιγράφεται ως δραστήριος φύλακας της πόλης,

5

6

5. Απεικόνιση του αγίου Δημητρίου να υπερασπίζεται τα τείχη της Θεσσαλονίκης. Λειψανοθήκη της Μονής Βατοπέδιου (12ος αιώνας). (Ν. Μπακιρτζής και Φ. Ωραιόπουλος (2001), Δοκίμιο για την οχυρωτική στο Βυζάντιο: Ο βορειοελλαδικός χώρος 4ος – 15ος αι., Αθήνα, 65). 6. Εικόνα του αγίου Δημητρίου με αναπαράσταση της τειχισμένης πόλης της Θεσσαλονίκης. Τέλη 16ου – αρχές 17ου αιώνα (Π. Βοκοτόπουλος (1990), Εικόνες της Κέρκυρας, Αθήνα, 99 – 100).

ο οποίος δραστήρια επιβλέπει τις οχυρώσεις και τις πύλες της.³⁶ Στην περιγραφή του δέκατου τρίτου θαύματος του αγίου από τον επίσκοπο Ιωάννη, οι επιτιθέμενοι Σλάβοι, απωθούνται από τη λόγχη του πάνοπλου Δημητρίου.³⁷ Στο δέκατο τέταρτο θαύμα, ο άγιος περιγράφεται ως έφιππος σε λευκό άλογο που επενδεδυμένος με λευκή χλαμύδα αιφνιδίασε και απώθησε τον εχθρό.³⁸ Στο πρώτο θαύμα του ανώνυμου συγγραφέα, ο «υπέρμαχος και φιλόπατρις» άγιος φορά λευκή χλαμύδα καθώς διατρέχει το οχυρό τείχος περπατώντας πάνω στη θαλασσα όπως στη ξηρά.³⁹

Η περιγραφή του τείχους από τον Ιωάννη Καμενιάτη αντηχεί τις γλαφυρές διηγήσεις των Θαυμάτων του αγίου Δημητρίου.⁴⁰ Ο «πολεμάρχης» άγιος παρουσιάζεται ως αναπόσπαστο κομμάτι της άμυνας της πόλης, εγγυητής της ιστορικής της συνέχειας, υπεύθυνος για τη σωτηρία της και την κατανίκηση του κάθε εχθρού.

Σειρά απεικονίσεων του αγίου Δημητρίου ως στρατιωτικού αγίου στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη φανερώνει την στενή σχέση των εικονογραφίας του με τις περιγραφές των θαυμάτων του.⁴¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ανάγλυφη παράσταση ασημένιας λειψανοθήκης του 12ου αιώνα της μονής Βατοπε-

δίου που αντηχεί τη διήγηση των θαυμάτων του αγίου προβάλλοντας την ενεργή συμμετοχή του πολιούχου στην υπεράσπιση της πόλης⁴² (Εικ. 5). Ο άγιος υπερασπίζει πύλη της οχύρωσης κατανικώντας και τρέποντας σε φυγή έφιππους εχθρούς. Η μορφή του απεικονίζεται εντός τοξωτού πλαισίου, ίσως παραθύρου, που παραπέμπει σε τοιχογραφίες ή φορητές εικόνες, που όπως προαναφέρθηκε, διακοσμούσαν τις επιφάνειες των τειχών. Στη συγκεκριμένη παράσταση, η εικόνα του αγίου μοιάζει να ζωντανεύει εμπρός στον επερχόμενο κίνδυνο για την πόλη.

Τοιχογραφίες του 14ου αιώνα με την απεικόνιση του αγίου Δημητρίου στον ναό του Χριστού Παντοκράτορα της μονής Decani, και στο ναό του αγίου Δημητρίου στο Ρέ στο Κοσσυφοπέδιο παραπέμπουν στα ίδια εικονογραφικά και αφηγηματικά πρότυπα.⁴³

Οι απεικονίσεις του αγίου σε φορητές εικόνες της μεταβυζαντινής κυρίως περιόδου τονίζουν τη σημασία των τειχών για την εικαστική ταυτότητα της πόλης της Θεσσαλονίκης. Γνωστό παράδειγμα είναι η εικονογραφία φορητής εικόνας του τέλους του 15ου / αρχές 16ου αιώνα, σήμερα στην Κέρκυρα, η οποία συμπυκνώνει με ουσιαστικό τρόπο την σχέση του αγίου με την υπεράσπιση και τα τείχη της βυζαντινής μητρόπολης (Εικ. 6).⁴⁴ Ο άγιος Δημήτριος απεικονίζεται ως πάνοπλος καβαλάρης μπροστά από την πόλη του. Ο προστατευτικός του ρόλος είναι προφανής, ενώ στην σχηματική απεικόνιση της πόλης κυριαρχεί ο οχυρός περιβόλος που ορίζει τον πυκνοκατοικημένο αστικό χώρο.

Σε εικόνα του 1725, από τον ναό του Αγίου Νικολάου στη Μοσχόπολη στην Αλβανία, ο άγιος Δημήτριος απεικονίζεται έφιππος να κατανικά τον βασιλιά των Βουλγάρων Καλογιάννη.⁴⁵ Η απόδοση της Θεσσαλονίκης χαρακτηρίζεται από τοπογραφική ακριβεία τόσο όσο προς την περιγραφή των οχυρώσεων της πόλης, όσο και προς την απεικόνιση του Θερμαϊκού κόλπου και του στόλου που πλέει υπό την προστασία του αγίου.

Το πέρασμα του ελέγχου της Θεσσαλονίκης στους Οθωμανούς το 1430 αποτύπωθηκε στα τείχη της συνεχίζοντας τη μακρά παράδοση εγγραφής της ιστορίας της πόλης στην οχύρωσή της.⁴⁶ Πάνω από την κεντρική πύλη του φρουρίου του Επταπυργίου ή «Γεντί Κουλέ», στο υψηλότερο σημείο του περιβόλου της πόλης, μαρμαρινή επιγραφή δηλώνει την κατάληψή της.⁴⁷ Το αραβικό κείμενό της αποτελεί πολύτιμη ιστορική πηγή που συμπυκνώνει τα γεγονότα της βίαιης κατάληψης της πόλης από τις δυνάμεις του Μουράτ Α' (1362–1389), την αιχμαλωσία των κατοίκων της και την λεηλασία των περιουσιών τους, και τέλος την οικοδομική δραστηριότητα του επικεφαλής Τσαούς Μπέη που ανέγειρε τον «κουλέ» που κοσμεί η μαρμάρινη επιγραφή.⁴⁸ Τόσο η ανέγερση του οχυρού, που ουσιαστικά ήταν η εκτεταμμένη ανακατασκευή υφιστάμενου κτηριακού συγκροτήματος, όσο και η λαμπρή ανακοίνωση της επιγραφής συνεχίζουν τη μακρά παράδοση της χρήσης των τειχών ως μέσο επικοινωνίας και ανάδειξης της πολιτικής και πολιτισμικής ταυτότητας του εκάστοτε χορηγού.⁴⁹

7

7. Η νότια όψη του πύργου της κυρίας εισόδου στο φρούριο του Επταπυργίου (Φωτ. Ν. Μπακιρτζής).

Η εκλεκτικιστική διακόσμηση της νότιας όψης του πύργου της εισόδου του Επταπυργίου εμπειριέχει το παρελθόν της οικοδομικής ιστορίας της πόλης και προσθέτει σ' αυτήν την εικαστική παρουσία του Οθωμανού χορηγού της⁵⁰ (Εικ. 7). Η τοποθέτηση λιθολογημένων αναγλύφων ακολουθεί την πρακτική που είχε επί αιώνες ακολουθηθεί στα τείχη της πόλης. Όπως η παλαιοχριστιανική οχύρωση λαφυραγώησε τα ιδρύματα της ρωμαϊκής πόλης, έτσι και τα έργα των Οθωμανών στηρίχθηκαν στη χρήση σπολίων.⁵¹ Η εικαστική και ερμηνευτική διάσταση της συγκεκριμένης οθωμανικής οχύρωσης δεν διαφέρει από αυτή των διακοσμημένων όψεων των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών τειχών, πόσο μάλλον αποτελεί τη συνέχεια τους, στο πλαίσιο της πρώιμης οθωμανικής αρχιτεκτονικής παράδοσης.⁵² Άλλωστε οι Οθωμανοί, όσο και το κοινό πρόσληψης της εικαστικής τους σύνθεσης ήταν εξοικειωμένοι με τη συγκεκριμένη πρακτική. Η παρουσία των Οθωμανών στην πόλη χρονολογείται σχεδόν μισό αιώνα πριν από την τελική κατάληψη της πόλης, και συγκεκριμένα ανάμεσα στο 1387 και το 1403.⁵³ Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε στον εν λόγω πύργο πιθανόν να προήλθε και από παλαιότερα κτίσματα στη συγκεκριμένη θέση στην κορυφή του περιβόλου της ακροπόλεως, ένα εκ των οποίων, όπως πιθανολογείται, ήταν έργο του Βαγιαζήτ Α' (1389–1402).⁵⁴

Η εσωστρέφεια της οχύρωσης κατά την οθωμανική περίοδο

Κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο, η οχύρωση της πόλης βελτιώθηκε σύμφωνα με τις εξελίξεις που επήλθαν στην οχυρωτική τέχνη με την χρήση της πυρίτιδας και

8

Souvenir de Salonique.

8. Ο Λευκός Πύργος στο τέλος του 19ου αιώνα από καρτ-ποστάλ της εποχής.

του κανονιού.⁵⁵ Τα έργα της περιόδου αποτελούν τη σημαντικότερη οικοδομική φάση της οχύρωσης της πόλης, μετά την κατασκευή του παλαιοχριστιανικού τείχους στα τέλη του 4ου/αρχές του 5ου αιώνα. Οι μηχανικοί των οθωμανών προχώρησαν στην ισχυροποίηση του οχυρωματικού συστήματος της πόλης με την ίδρυση αμυντικών μονάδων στα ευαίσθητα σημεία της οχύρωσής της.

Στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα το ευαίσθητο νοτιοανατολικό άκρο της οχύρωσης, όπου χερσαίο συναντά το θαλάσσιο τείχος, ενισχύθηκε με την ίδρυση ισχυρού πύργου, γνωστού σήμερα ως Λευκός Πύργος (Εικ. 8).⁵⁶ Το εντυπωσιακό οικοδόμημα, που ακολουθεί την τυπολογία των κυλινδρικών πύργων του Rumeli-hisari στα στενά του Βοσπόρου και του Yedikule στην Κωνσταντινούπολη, είναι κυκλικό στην κάτοψη και αναπτύσσεται σε έξι ορόφους.⁵⁷ Τον 16ο αιώνα, ο πύργος απέκτησε περίβολο και μετατράπηκε σε φρούριο, γνωστό τον 18ο αιώνα ως «φρούριο της Καλαμαρίας», το πυροβολικό του οποίου ήλεγχε το κρίσιμο τμήμα της οχύρωσης.⁵⁸ Ο ισχυρός κυλινδρικός πύργος του Τριγωνίου, γνωστός στις οθωμανικές πηγές ως Zincirli Kule (πύργος της αλυσίδας), ή Kuşaklı Kule (πύργος της ζώνης), λόγω του ημικυλινδρικού κοσμήτη που διατρέχει την εξωτερική περιφέρεια του στο μέσον περίπου του ύψους του, ιδρύθηκε λίγο αργότερα κοντά στο σημείο όπου το ανατολικό τείχος συναντά το τείχος της ακρόπολης (Εικ. 9).⁵⁹ Το εντυπωσιακό σε όγκο κτίσμα ενσωμάτωσε παλαιότερο βυζαντινό πύργο, που

9

9. Ο πύργος του Τριγωνίου με τμήμα του ανατολικού τείχους της ακροπόλεως στα τέλη του 19ου αιώνα από καρτ-ποστάλ της εποχής.

προφανώς δεν πληρούσε πλέον τις αμυντικές ανάγκες και τον σχεδιασμό της πόλης.⁶⁰ Το συγκεκριμένο τμήμα των ανατολικών τειχών ήταν ευάλωτο και είχε ιδιαίτερη αμυντική σημασία εφόσον από εδώ κατάφεραν να εισέλθουν στην πόλη οι Οθωμανοί το 1430.⁶¹

Τέλος, το λεγόμενο φρούριο του Βαρδαρίου, που χρονολογείται στα χρόνια του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1520–66), κατασκευάστηκε στο νοτιοδυτικό άκρο του οχυρωτικού περιβόλου της πόλης για τον καλύτερο έλεγχο του λιμανιού και της αγοράς της.⁶² Το 1741 χρονολογείται εκτεταμμένη οικοδομική φάση επισκευής και ενίσχυσής του. Το πεταλόσχημο φρουριακό συγκρότημα, που είναι γνωστό στις πηγές ως Tophane (οπλοστάσιο) ή Tabakhane (βυρσοδεψείο), λόγω της γειτνίασής του με εργαστήρια επεξεργασίας δερμάτων, ενσωμάτωσε και ενίσχυσε τμήματα και θεμελιώσεις παλαιοτέρων οχυρώσεων, όπως ο περίφημος οκταγωνικός πύργος «Τοπ-Χανές», αλλά και ο λιμενοβραχίονας του βυζαντινού λιμανιού.⁶³ Το φρούριο στέγαζε ισχυρή δύναμη φρουράς και πυροβολικό ενώ ήταν έδρα του στρατιωτικού διοικητή της πόλης. Η παρουσία της εν λόγω στρατιωτικής δύναμης στην καρδιά της οικονομικής ζωής της πόλης ήταν ιδιαίτερης σημασίας για την οθωμανική διοίκησή της.

Ωστόσο, παρά την ενδυνάμωση της οχύρωσής της, η Θεσσαλονικη δεν δέχθηκε ουσιαστική απειλή και σταδιακά, από τα τέλη του 17ου αιώνα, τα τείχη της απώλεσαν την αμυντική τους σημασία.⁶⁴ Δεν έπαψαν όμως να ορίζουν τον αστικό χώρο και τις καθημερινές δραστηριότητες των κατοίκων της. Τα αχρείαστα για την άμυνα της πόλης πυροβόλα των φρουρίων της βρήκαν χρήσεις στην καθημερινότητα των κατοίκων της πόλης, όπως για παράδειγμα τον ηχητικό ορισμό της αρχής και του τέλους της νηστείας του Ραμαζανιού και άλλων εορτών, το ξέσπασμα πυρκαϊών, ή σημαντικά γεγονότα, όπως την επίσκεψη του Σουλτάνου.⁶⁵ Οι πύλες της οχύρωσης συνέχισαν να αποτελούν το κατώφλι της πόλης με τις οθωμανικές αρχές να τις ελέγχουν στενά ενώ από το 1605 απαγορεύθηκε στους χριστιανούς κατοίκους της πόλης να υπηρετούν στη φρούρηση των τειχών.⁶⁶ Παράλληλα, τμήματα των οχυρώσεων απέκτησαν χρήσεις φυλακής και βασανισμού, όπως ο Λευκός πύργος, γνωστός και ως πύργος των Γενίτσαρων αλλά και ως Kanli Kule (Πύργος του αίματος) μετά τη σφαγή των φυλακισμένων το 1826, και από τα τέλη του 19ου αιώνα το Επταπύργιο (Yedi Kule).⁶⁷ Ουσιαστικά, κατά την οθωμανική περίοδο, η λειτουργία και χρήση του τείχους αφορούσε στον έλεγχο της πόλης και των κατοίκων της.

Από όριο της πόλης σε μνημείο της ιστορίας της

Ο σφιχτός εναγκαλισμός του αστικού τοπίου της Θεσσαλονίκης από τα βυζαντινά τείχη άρχισε να χαλαρώνει με τις προσπάθειες εκμοντερνισμού της από τις οθωμανικές αρχές στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα.⁶⁸ Η κατεδάφιση των θαλάσσιων τειχών το 1869 από τον Βαλή Σαμπρή Πασά αποτελεί τομή στην ιστορία της σχέσης της πόλης με τα τείχη της (Εικ. 8).⁶⁹ Η επικοινωνία του αστικού ιστού με τη θάλασσα απελευθερώθηκε· εξέλιξη με ποικίλα ευεργετικά αποτελέσματα για τους κατοίκους της και τις καθημερινές τους δραστηριότητες.

Κατ' αρχήν, η απουσία του τείχους, επέτρεψε την καλή εξαέρωση της πόλης. Ο δροσερός μπάτης αλλά και ο ψυχρός βορειοδυτικός βαρδάρης ήταν ελεύθεροι να εισέρχονται και να εξέρχονται του εσωτερικού της και να εξυγειαίνουν τις πυκνοκατοικημένες γειτονιές της. Επιπλέον, η ανάπτυξη ενός συστήματος υπονόμων βελτίωσε τις συνθήκες υγιεινής και απομάκρυνε ακαθαρσίες και μολυσματικές εστίες. Μετά το 1870 κατεδαφίστηκαν τμήματα των πεδινών οχυρώσεων που εμπόδιζαν την ανάπτυξη προαστίων και τον εξωραϊσμό της πόλης, όπως κομμάτια του δυτικού τείχους, ενώ το 1889 γκρεμίστηκε το νοτιοανατολικό τμήμα των οχυρώσεων.⁷⁰ Την ίδια περίοδο κατεδαφίστηκαν πύλες του αρχαίου τείχους, όπως η Χρυσή Πύλη, η Πύλη της Καλαμαρίας κοντά στην Καμάρα, και της Ρώμης κοντά στον Λευκό πύργο, για τη διάνοιξη οδών και λεωφόρων επικοινωνίας.

Η απελευθέρωση του παραλίου μετάπου της πόλης και η μερική επέκτασή του με επιχωματώσεις, στις οποίες μάλιστα χρησιμοποιήθηκε υλικό από τα γκρε-

10

10. Προσφυγικό οίκημα στηριζόμενο σε τμήμα του δυτικού τείχους της Θεσσαλονίκης (Φωτ. N. Μπακιρτζής).

μισμένα τείχη, είχε ιδιαίτερη σημασία για την οικονομική και κοινωνική ζωή της Θεσσαλονίκης.⁷¹ Θυμίζοντας την αποδόμηση της αρχαίας πόλης στον 4ο αιώνα, η κατεδάφιση των τειχών ορίζει το τέλος της μεσαιωνικής Θεσσαλονίκης για τη μεταμόρφωσή της σε σύγχρονο κοσμοπολίτικο λιμάνι της Μεσογείου.⁷² Ο εξευρωπαϊσμός της Βαλκανικής μεγαλούπολης ήταν προτεραιότητα για την οθωμανική αυτοκρατορία που εν μέσω σημαντικών πολιτειακών μεταρρυθμίσεων, όπως η περίοδος του Τάνζιματ (1839 – 76) και η ακόλουθη άνοδος του κινήματος των Νεότουρκων (1908), φιλοδοξούσε να την μετατρέψει σε παράδειγμα του εκμοντερνισμού της.⁷³ Το 1890, ο εμβληματικός πύργος της προκυμαίας της πόλης ήταν απαλλαγμένος από το αιματοβαμμένο παρελθόν του, και αφού είχε ασπριστεί, ήταν πλέον γνωστός ως Λευκός Πύργος (Beyaz Kule).⁷⁴ Επίσης, χαρακτηριστικό παράδειγμα του κλίματος εκμοντερνισμού της Θεσσαλονίκης, ο πληθυσμός της οποίας είχε φτάσει περίπου τις 135.000 (1905), ήταν η κατεδάφιση του ιστορικού περιβόλου του Λευκού Πύργου με την κτητορική επιγραφή της περιόδου του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, για τις ανάγκες των πανηγυρικών εκδηλώσεων για την επίσκεψη του Σουλτάνου Μεχμέτ Ε' στην πόλη το 1911.⁷⁵

Ωστόσο, η μετάβαση στη σύγχρονή μεγαλούπολη δεν ήταν απλή εφόσον οι αρχές του 20ού αιώνα συνέπεσαν με την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων και του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Η Θεσσαλονίκη ενσωματώθηκε στο Ελληνικό κράτος το 1912, ενώ κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρξε η κύρια βάση των συμμαχικών στρατευμάτων στο Μακεδονικό μέτωπο.⁷⁶ Η καταστροφική πυρκαϊά του 1917, σε συνδυασμό με την ραγδαία αύξηση του πληθυσμού, την άφιξη δεκάδων χιλιάδων προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής και την αποχώρηση του Τουρκικού στοιχείου, το ξεκλήρισμα των Εβραίων της πόλης κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και το φαινόμενο της ανεξέλεγκτης αστυφιλίας τις δεκαετίες που ακολούθησαν άλλαξ δραματικά τον κοινωνικό και οικονομικό ιστό της πόλης με έντονες επιπτώσεις στην ιστορική συνείδηση του πληθυσμού της.⁷⁷

Σε αυτό το στερημένο της συνοχής των παραδόσεών του, ευμετάβλητο πολιτισμικό περιβάλλον, τα τείχη της πόλης λειτούργησαν ως σημείο αναφοράς και αποτυπώθηκαν βαθιά στη συλλογική μνήμη. Τόσο η Επιτροπή Εξωραϊσμού του 1913, υπό τον πρώτο εκπρόσωπο της ελληνικής κυβέρνησης Κωνσταντίνο Ρακτιβάν, όσο και η Διεθνής Επιτροπή Σχεδιασμού υπό τον Γάλλο πολεοδόμο Ερνέστ Εμπράρ, προέβαλαν τη διατήρηση του βυζαντινού τείχους και των εναπομέναντων οθωμανικών οχυρώσεων ως μνημεία της ιστορίας της πόλης.⁷⁸ Η διαδικασία μνημειοποίησης του αστικού περιβάλλοντος από τον Εμπράρ είχε αντίκτυπο στη συλλογική εμπειρία της πόλης του 20ού αιώνα.⁷⁹ Σε πολλές περιπτώσεις αυτή η διαδικασία ήταν επιλεκτικά δημιουργική όπως για παράδειγμα η περίπτωση του Λευκού Πύργου, ο οποίος από Τουρκική φυλακή, αφομοιώθηκε στη συνείδηση των κατοίκων της πόλης ως σύμβολο του ενδόξου βυζαντινού παρελθόντος της πόλης.

Επιπλέον, η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού και οι ανάγκες ανάπτυξης της πόλης βρήκαν πολλαπλές χρήσεις για τα απομεινάρια των οχυρώσεων της Θεσσαλονίκης.⁸⁰ Τα τμήματα των πεδινών κυρίων τειχών λιθολογήθηκαν για την κατασκευή οικιών και δρόμων, ενώ στις κάθετες επιφάνειές τους στήριξαν τα πρόχειρα παραπήγματά τους οι νεοαφιχθέντες πρόσφυγες (Εικ. 10). Τα τείχη της αραιοκατοικημένης Άνω Πόλης έμειναν σχεδόν ανέγγιχτα ενώ το Γεντί Κουλέ συνέχισε να χρησιμοποιείται ως φυλακή μέχρι τη δεκαετία του 1980.⁸¹

Παρόλα αυτά, η μνημειακή παρουσία των τειχών της πόλης ταυτίστηκε με την εικόνα της. Προσεγγίζοντας την πόλη από τη θάλασσα, περιηγητές και επισκέπτες του 18ου και του 19ου αιώνα, αναφέρθηκαν με ρομαντική διάθεση στα τείχη και τα κάστρα που όριζαν την ανάπτυξή της.⁸² Για τους πρώτους τουρίστες που έφτασαν στο κοσμοπολίτικο λιμάνι αναζητώντας την μνημειακή κληρονομιά της Θεσσαλονίκης, οι βυζαντινές οχυρώσεις είχαν κεντρικό ρόλο στην διαμόρφωση της εικονικής της ταυτότητας. Γκραβούρες και παλιές φωτογραφίες της περιόδου διασώζουν πολύτιμες απόψεις των τειχών και της σχέσης τους με την πόλη.

Το 1962, τα τείχη της Θεσσαλονίκης κηρύχθηκαν «ιστορικό και διατηρητέο

11

12

11. Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, «Άποψη Θεσσαλονίκης», 1960. Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης. **12.** Σκηνή από «Το ξυπόλυτο τάγμα» του Γκρέγκ Τάλλας, 1953.

μνημείο». Η διασφάλιση ζώνης προστασίας είκοσι μέτρων εκατέρωθεν του τείχους απεδείχθη σωτήρια για το μνημείο που πολύ γρήγορα βρέθηκε εγκλωβισμένο στην άναρχη πολεοδομική ανάπτυξη της δυτικής και της άνω πόλης. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 η αρχαιολογική υπηρεσία μερίμνησε για τη συντήρησή του, επιδιώκοντας παράλληλα την ανεύρεση λύσεων για την καλυτερή συμβίωσή του με τις πυκνοκατοικημένες συνοικείες — όπως για παράδειγμα με τη δημιουργία κηπαρίων και περιπάτων δίπλα στα τείχη. Η προσπάθεια αυτή συνεχίζεται την τελευταία δεκαετία με τη διεξαγωγή συστηματικής συντήρησης και καθαρισμού του τείχους αλλά και με την ανάδειξη τμημάτων της οχύρωσης όπως ο Λευκός Πύργος που έχει μετατραπεί στο Μουσείο της Ιστορίας της πόλης, ή το Επταπύργιο που είναι πλέον ένας από τους πιο ενδιαφέροντες επισκέψιμους μνημειακούς χώρους της Θεσσαλονίκης.

Επίλογος: Κάστρα και συλλογική μνήμη

Στην περίπτωση της βαλκανικής μητρόπολης, η μακρά και αλληλένδετη σχέση της Θεσσαλονίκης με τα τείχη της σχετίζεται με τη σημασία και το ρόλο τους στην καθημερινότητα των κατοίκων της και μπορεί να στοιχειοθετηθεί στα δύο εξής χαρακτηριστικά: α) Τα τείχη καθόρισαν την εμπειρία του αστικού χώρου εφόσον αποτελούσαν τα φυσικά όριά του. Τομή στη συγκεκριμένη συλλογική εμπειρία αποτελεί η ανάπτυξη και η επέκταση της πόλης εκτός του ιστορικού, τειχισμένου πυρήνα της στα τέλη του 19ου αιώνα. β) Τα τείχη είχαν ιδιαίτερη σημασία στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας της Θεσσαλονίκης.

Ως εκ τούτου, η διαχρονική σχέση της πόλης με τα τείχη της αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του πολιτισμού της. Οι όψεις των επιφανειών τους αντανακλούν την ιστορία της, ενώ οι ιστορικές, λογοτεχνικές και εικαστικές αναφορές

στα «κάστρα της», προδίδουν τη σημασία τους στη διαμόρφωση της πολιτισμικής ταυτότητας των κατοίκων της. Είναι επιτακτική ανάγκη να προστατευτεί και να αναδειχθεί ο ιστορικός χαρακτήρας των τειχών της Θεσσαλονίκης γιατί εμπειρέχει και αποπνέει τη μνήμη της διαχρονικής της αλήθειας.

Την τραυματισμένη από τη σύγχρονη αστική ανάπτυξη ιστορική τοπογραφία της πόλης, αναζήτησε στο έργο του *Μητέρα Θεσσαλονίκη* ο Θεσσαλονικιός λογοτέχνης και ζωγράφος, Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης⁸³

Γενικά δεν τους επιτρέπεται (εννοεί τους επισκέπτες της Θεσσαλονίκης) να δουν το πραγματικό. Όχι γιατί με τα χρόνια φύγαν από τη θέση τους οι εντοιχισμένες θαυματουργές εικόνες. Ούτε γιατί δεν καλοξεχωρίζουν οι σταυροί της τοιχοδομής, ή, γιατί το γκρέμισμα μετέβαλε σε σκελετό, σκόρπια οστά, σωρούς νεκρές πέτρες, ολόκληρα τμήματα των καστρων... Ούτε έχει επίσης σχέση ουσιαστική όσον αφορά την αίσθηση του πραγματικού για τους περιδιαβάζοντας το ποιός ακριβώς ήταν ο Ορμίσδας, που περιέζωσε τείχοις, αρήκτοις την πόλη. Δεν ενοχλεί το γεγονός ότι το όνομα του Δούκος Απόκαυκου, αναγινώσκεται δυσχερώς στο μαυρισμένο από λειχηνώδη επιβλάστηση καστρότειχο, που ανεγέρθη με τη βοήθεια του κραταιού Δεσπότου Μανουήλ. Το ίδιο κί'αν τα εκ πλίνθων γράμματα είναι αδύνατον πια να αναγνωσθούν σε κάποιον άλλο πύργο. Μια πύλη ανοιχτή κάποτε, έχει τώρα χτιστεί. Δεν σημαίνει πως όλος ο γραφικός περίβολος των κάστρων είναι παρελθόν...

Εναίσθητος, avant-garde γνώστης της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, ο Πεντζίκης συχνά αναζήτησε στα κείμενά του τη βαθιά αλήθεια της τοπογραφίας της γενέτειράς του αναγνωρίζοντας την ασυνέχεια της σύγχρονης πόλης. Η ζωγραφική απόδοση της Θεσσαλονίκης από τον ίδιο προδίδει τη νοσταλγική του ματιά. Στην υδατογραφία «Άποψη Θεσσαλονίκης» του 1960, σήμερα στη συλλογή της Δημοτικής Πινακοθήκης Θεσσαλονίκης, ο Πεντζίκης μοιάζει να αποτυπώνει την πόλη των αρχών του αιώνα.⁸⁴ Είναι διστακτικός απέναντι στη σύγχρονη ανάπτυξή της και επιμένει στα αληθινά, διαχρονικά της όρια όπως αυτά ορίστηκαν από τα τείχη της (Εικ. 11).

Τέλος, άξια αναφοράς είναι η παρουσίαση των κάστρων της Θεσσαλονίκης στον μεταπολεμικό ελληνικό κινηματογράφο. Θα σταθώ στο νεορεαλιστικό αριστούργημα «Το ξυπόλητο τάγμα» του Γρηγόρη Θαλασσινού, γνωστού ως Γιρεγκ Τάλλας στην Αμερική όπου και σταδιοδρόμησε. Η πλοκή του έργου, που ήταν υποψήφιο για Όσκαρ καλύτερης ξενόγλωσσης ταινίας το 1954, παρακολουθεί την αληθινή ιστορία των ορφανών της Θεσσαλονίκης στα χρονια της κατοχής. Όταν οι Γερμανοί έκλεισαν τα ιδρύματά τους, και συγκεκριμένα το Παπάφειο Ορφανοτροφείο, τα παιδιά οργανώθηκαν σε μία ηρωική συμμορία που επιβίωσε κλέ-

βοντας από τους μαυραγορίτες, βοηθώντας όσους είχαν ανάγκη και σαμποτάροντας με κάθε ευκαιρία τους Ναζί και τους συνεργάτες τους. Τα κάστρα της Θεσσαλονίκης έχουν ξεχωριστή θέση στη ιστορία εφόσον αποτελούν το λημέρι της συμμορίας. Τα παιδιά είχαν στήσει το αρχηγείο τους στους υπόγειους χώρους κάποιου από τους πύργους της ακρόπολης. Τα πλάνα της έρημης άνω πόλης και των μισογκρεμισμένων τειχών προσδίδουν δραματικότητα στην εξέλιξη της πλοκής. Παράλληλα, η αίσθηση του καταφυγίου συνάδουν με τον ιστορικό προστατευτικό ρόλο των οχυρώσεων της πόλης. Για τα ορφανά της Θεσσαλονίκης η ιστορία επαναλαμβάνεται, εφόσον αναζητούν ασφάλεια ανηφορίζοντας προς την ακρόπολη, ακολουθώντας, χωρίς να το συνειδητοποιούν, το διαχρονικό παράδειγμα γενεών Θεσσαλονικέων (Εικ. 12).

1. Ευχαριστώ τη Δρ. Δέσποινα Πηλείδου και την Ευθυμία Άλφα για την πρόσκλησή τους να συμμετάσχω στην επιστημονική συνάντηση «Οχυρωμένες Πόλεις: Παρελθόν, Παρόν, Μέλλον» δίνοντας μου την ευκαιρία να επανέλθω στο θέμα του πολυδιάστατου ιστορικού ρόλου των αστικών οχυρώσεων.
2. Βακαλόπουλος, Α. Ε. (1972) *A History of Thessaloniki*, Θεσσαλονίκη, και, idem (1983) *Iστορία της Θεσσαλονίκης 316 π.Χ. – 1983*, Θεσσαλονίκη. Επίσης, βλ. την εμπεριστατωμένη συλλογή μελετών, Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.) (1997) *Tois αγαθοίς βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη, και, Mazawer, M. (2004) *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430 – 1950*, London.
3. Tafel, G. W. F. (1842) *De Via Romanorum Militari Egnatia, qua Illiricum, Macedonia, et Thracia iungebantur*, Tübingen. Επίσης, βλ., Οικονομίδης, N. (1996) *The Medieval Via Egnatia, The Via Agnatis Under Ottoman Rule 1380 – 1699, Halcyon Days in Crete I. A Symposium Held in Rethymnon 9 – 11 January 1994*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Ρέθυμνο, 9 – 16.
4. Για τις οχυρώσεις της Θεσσαλονίκης, βλ., Tafrali, O. (1913) *Topographie de Thessalonique*, Librairie P. Geuthner, Paris, 30 – 114. Γούναρης, Γ. (1982) *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη. Spieser, J.-M. (1984) *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne*, Bibliothèque des Écoles Françaises d' Athènes et de Rome no 254, Athènes-Paris, 25 – 80. Φουντούκου, M. (1985) Παρατηρήσεις στο αμυντικό σύστημα των τειχών της Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονίκη I*, 111 – 57. Vitti, M. (1996) *Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή της έως τον Γαλέριο*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 160, Αθήνα, 119 – 30, 159 – 72. Βελένης, Γ. (1998) *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, Θεσσαλονίκη, και, Spieser, J.-M. (1999) *Les remparts de Thessalonique, Byzantinoславica 60*, 557 – 74. Παΐσιδου, M. και Χατζηιωαννίδης, A. (2009) *Αρχαιολογικές παρατηρήσεις στα βόρεια τείχη της Θεσσαλονίκης*, *Μακεδονικά* 38, 21 – 30.
5. Spieser (1984), ο.π., 59 – 77, και Βελένης (1998), ο.π. 107 – 24.

6. Η χρήση σπολίων στην οχυρωτική της Ύστερης Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα, βλ., Greenhalgh, M., (1999) *Spolia in Fortifications: Turkey, Syria and North Africa, Ideologie e pratiche del reimpiego nell'alto medioevo*, (16 – 21 Απριλίου 1998), Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo 46, Spoleto, 785 – 935.
7. Ο όρος προέρχεται από το λατινικό *spolium* και σημαίνει λάφυρο πολέμου. Την έννοια των σπολίων αναπτύσσει η Dale Kinney στο Kinney, D. (2006) *The Concept of Spolia*, Rudolph, C. (επιμ.), *A Companion to Medieval Art: Romanesque and Gothic in Northern Europe*, Oxford, 233 – 52. Επίσης, Brenk, B. (1987) *Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetics versus Ideology*, *Dumbarton Oaks Papers* 41, 103 – 09. Για τη χρήση σπολίων στην Ύστερη Αρχαιότητα, βλ., Alchermes, J. (1994) *Spolia in Roman Cities of the Late Empire: Legislative Rationales and Architectural Reuse*, *Dumbarton Oaks Papers* 48, 167 – 78. Όσον αφορά τα μνημεία της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, βλ., Geymonat, L. V. (2012) *The Syntax of Spolia in Byzantine Thessaloniki*, Johnson, M.J., Ousterhout, R., Papalexandrou, A. (επιμ.) *Approaches to Byzantine Architecture and its Decoration: Studies in Honor of Slobodan Ćurčić*, Surrey and Burlington, 47 – 65.
8. Kinney, D. (1995) Rape or Restitution of the Past? Interpreting Spolia, Scott, S.C. (επιμ.), *The Art of Interpreting*, University Park, 52 – 67. Επίσης, βλ., Poeschke, J. (επιμ) (1996) *Antike Spolien in der Architektur des Mittelalters und der Renaissance*, Munich. Σαράντη, E. (1997) The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archaeological and Literary Evidence, *International Journal of the Classical Tradition* 3, no. 4, 395 – 423. Greenhalgh, M. (1989) *The Survival of Roman Antiquities in the Middle Ages* London.
9. Για τα δυτικά τείχη της Θεσσαλονίκης, βλ., Βελένης (1998), ά.π., 108 – 11, σχ. 17, εικ. 86 – 89. Επίσης, Crow, J. (2001) Fortifications and Urbanism in Late Antiquity, *Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series Number* 42, 93 – 98. Όσον αφορά το θέμα της χρονολόγησης τους, βλ., Spieser (1999), ά.π., 569 – 72. Για την ταύτιση των μαρμάρινων δόμων με τα έδρανα του ιπποδρόμου της πόλης, βλ., Παπαγεωργίου, Π. Ν. (1911) Εργατών σήματα και ονόματα επί των μαρμάρων του θεάτρου της Θεσσαλονίκη, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 168 – 73. Για την οπτική διάσταση των δυτικών τειχών, βλ., Μπακιρτζής, N., (2006) *The Visual Language of Fortification Facades: The Walls of Thessaloniki, Μνημείο και περιβάλλον* 9 – 2005, 15 – 34.
10. Για τη Χρυσή Πύλη βλ., Vitti (1996), ά.π., 124, 170 – 71, και, Spieser, (1984), ά.π., 55 – 56. Για τη Ληταία, Tafrali (1913), ά.π., 106 – 10, plate XXI, 1 – 2, και, Μαρκή, E. (2000), Ανασκαφών Θεσσαλονίκης ερανίσματα, *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 14, 250 – 54.
11. Spieser (1984), ά.π., 64. Τον 5ο αιώνα, ο πύργος ενσωματώθηκε σε τρίγωνο πρόβολο των συτικών τειχών της πόλης, βλ., Βελένης (1998), ά.π., 53 – 44, εικ. 52.
12. Vitti (1996), 170 – 71, Spieser (1984), ά.π., 55 – 56.
13. Μπακιρτζής (2006), ά.π. 18 – 19.
14. Tafrali (1913), ά.π., πιν. XIII, 2.
15. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. (επιμ.) (2002) *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001 – Ιανουάριος 2002*, Αθήνα. 532 – 533.
16. Λάββας, Γ. Π. (1984) Οι πόλεις των "Χριστιανικών" Βασιλικών: μια συμβολή στην πολεοδομία του ανατολικού Ιλλυρικού, *Εισηγήσεις των 10ου Διεθνών Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980*, Θεσσαλονίκη, 581 – 621. Hattersley-Smith, K. (1996) *Byzantine Public Architecture Between the Fourth and the Early Eleventh Centuries AD with Special Reference to Byzantine Macedonia, Θεσσαλονίκη, κεφ. 3*. Epίσης, βλ., Ćurčić, S. (2010) *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleiman the Magnificent*, New Haven and London, 100 – 10.
17. Μπακιρτζής, N. (2010) The Practice, Perception and Experience of Byzantine Fortification, Stephenson, P. (επιμ.), *The Byzantine World*, London and New York, 360 – 361.
18. «Τείχεσιν ἀρρήκτοις Ὀρμίσδας ἔξετέλεσεν τίνδε πόλιν μεγάλην χείρας ἔχων καθαρὰς», Κούντουρας, Α. (1983) Τρεις επιγραφές από τα τείχη της Θεσσαλονίκης, *Ζο Συμπόσιο βυζαντινής*

- και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας, Αθήνα 29 Απριλίου – 1 Μαΐου, Περιλήψεις. Spieser, J.-M. (1973) Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique, *Travaux et Mémoires* 5, 151–52, αριθ. 3. Croke, B. (1978) Hormisdas and the Late Roman Walls of Thessalonika, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 19, 251–58.
19. «Άνεκεν(ισ)θη ἐπὶ Λέοντος κ(αὶ) Ἀλεξάνδρου τ(ῶν) αὐταδέλφω(ν) κ(αὶ) αὐτοκρατόρω(ν) κ(αὶ) φιλοχρήστω(ν) ἡμώ(ν) βασιλέω(ν) κ(αὶ) ἐ[πὶ Νικολάου τοῦ] οἰκουμενικοῦ ἡμών πατριάρχου. Ἀνεκενίσθη(η) ἐπὶ Λέοντο(ος) βασιλεὺ(ι)λα(ικού) (πρωτο)σπαθ(αρίου) κ(αὶ) στρατηγοῦ Θεσσαλ(ονίκης) τοῦ Χατζιλάκη, κ(αὶ) ἐπὶ Ιω(άννου) ἀρχ(ιε)πισκόπ(ου) Θεσσαλονίκης τοῦ ἐντοπίου», Spieser (1973), ὁ.π. 162–63, πίν. 12.
 20. Böhlig, G. (ed.) (1973) *De expugnatione Thessalonicae*, CFHB IV, Berlin, 16–19.
 21. Για τα θαλάσσια τείχη της Θεσσαλονίκης, βλ., Μπακιρτζής, Χ. (1975) Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης, *Bučančiná* 7, 325–28, και, Spieser, J.-M. (1981) Note sur le rempart maritime de Thessalonique, *Travaux et Mémoires* 8, 477–85.
 22. Η περιγραφή της πολιορκίας και της λεηλασίας της πόλης, βλ., Böhlig (1972), ὁ.π., 23–35.
 23. «Πύργος τοῦ πανσεβάστου σεβαστοῦ / καὶ μεγάλου χαρτουλαρίου / κύρῳ Ἀνδρονίκου τοῦ Λαπαρδᾶ», και, «Ο ταπεινὸς / καὶ δούλος τοῦ Λαπαρδᾶ / Μιχαὴλ Προσούχ», Kountouras (1983), ὁ.π., 40. Spieser (1973), ὁ.π. 165–66, πίν. 16 και 29. Για την επιγραφή του επισκόπου Θεσσαλονίκης Βασιλείου, «Π[όντια] τοῦτο Βασιλήου μ(ητρ)ρ(οπο)λίτ(ου) (ι)(ν)δικτιώνος» ή, βλ. Παπαζώτος, Θ. (1997) Τα τείχη, *Bučančiná* και μεταβυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 31.
 24. «Σθένι Μανουὴλ τοῦ κρατίστου δεσπότου, / ἥγειρε τόνδε πύργον, αὐτῷ τειχίῳ, / Γεώργιος δοὺξ Ἀπόκαυκος ἐκ βάθρων. / Σθένει Μανουὴλ τοῦ κρατίστου», Spieser (1973), ὁ.π. 176–77, αριθ. 29. Επίσης, Βελένης, Γ. (1994) Σχόλια και παρατηρήσεις σε πολύστιχες πλίνθινες επιγραφές, Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή N.B. Δρανδάκη, Θεσσαλονίκη, 271–72.
 25. Μπακιρτζής (2010), ὁ.π., 361–363.
 26. «Άνηγέρθη ἡ παροῦ / σα πύλη ὄρισμῷ τῆς / κραταιᾶς καὶ ἀγίας ἡμῶν / κυρίας καὶ δεσποίνης / κυρᾶς Ἀννῆς τῆς Παλαι / ολογίνης, ὑπηρετήσαντος / καστροφύλακος Ιωάννου Χαμαετοῦ / τοῦ κοιαίστ[ορος] τῷ ξω[ξδ' ἔτει] ιν(δικτιώνι) θ'. .», Spieser (1973), ὁ.π., 175–76, πίν. 28.
 27. Για τη ιδεολογική και συμβολική σημασία των τειχών ως ορίων ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, βλ., Κωσταντακοπούλου, Α. (1996), *Bučančiná Θεσσαλονίκη. Χώρος και Ιδεολογία, Ιωάννινα*, 15–43.
 28. Μπακιρτζής (2010). ὁ.π., 361–62.
 29. Παιϊσίδου και Χατζηωαννίδης (2009), ὁ.π., 25–27.
 30. Παιϊσίδου και Χατζηωαννίδης (2009), ὁ.π., 27.
 31. Ο Άγιος Δημήτριος στη βυζαντινή τέχνη, βλ. Walter, C. (2003) *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot, 67–93. Cormack, R. (1985) *Writing in Gold*, London, 50–94.
 32. Σωτηρίου, Γ. και Σωτηρίου, Μ. (1952) *H βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα, 193–94, πίν. 63–64.
 33. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα τείχη της Θεσσαλονίκης πλαισιώνουν τις απεικονίσεις αγίων σε ακόμα έξι από τα σωζόμενα ψηφιδωτά της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου, βλ., Σωτηρίου και Σωτηρίου (1952), ὁ.π., 189–99, πίν. 62–70.
 34. Lemerle, P. (1979/81) *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, 2 τομ., I. Le texte - II. Commentaire, Paris.
 35. Lemerle (1979), ὁ.π., I, 51. 14–15. Kostantakopoulou (1996), ὁ.π., 18.
 36. Lemerle (1979/81), ὁ.π., I, 220.
 37. Lemerle (1979/81), ὁ.π., I, 120. 131–3, II, 172.
 38. BHG, 513, και, Lemerle (1979/81), ὁ.π., I, 160–1. 145, 157.
 39. Lemerle (1979/81), ὁ.π., I, 188.

40. Böhlig (1973), ὥπ., 8.
41. Βλ. Walter (2003), ὥπ. 76 κ.ε. Επίσης, βλ., Lemerle, P. (1981) Note sur les plus anciennes représentations de saint Demetrios, *ΔΧΑΕ* 10, 1 – 10.
42. Συγγόπουλος, Α. (1936) Βυζαντινὸν κιβωτίδιον μετὰ παραστάσεων ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἄγιου Δημητρίου, *Αρχαιολογικὴ Εφημερὶς*, 104 – 36, πλ. 2, εικ. 1 – 5. Επίσης, Grabar, A. (1950) Quelques reliquaires de saint Demetrius et le martyrium du saint à Salonique, *Dumbarton Oaks Papers* 5, 3 – 6, εικ. 1 – 5.
43. Για τις απεικονίσεις του Αγίου Δημητρίου στις τοιχογραφίες καθολικό του Χριστού Παντοκράτορα της μονής Δεčani, βλ., Radovanović, J. (1987) Heiliger Demetrios - Die Ikonographie seines Lebens auf den Fresken des Klosters Dečani, *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels XVe siècle*, Belgrade, 75 – 88. Στο ναό του Αγίου Δημητρίου στο Ρέ, βλ., Stojaković, A. (1966) Quelques représentations de Salonique dans la peinture médiévale serbe, *Χαριστήριον εἰς Άναστάσιον Όρλανδον*, II, Αθήνα, 29 – 30, εικ. 3.
44. Βοκοτόπουλος, Π. (1990) *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα, 99 – 100.
45. Δρακοπούλου, Ε. (2006) *Εικόνες από τις ορθόδοξες κοινότητες της Αλβανίας*, Θεσσαλονίκη, 128 – 31.
46. Βακαλόπουλος (1983), ὥπ., 185 – 197. Επίσης, βλ. Brusohn, S. (1986) The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430, Bryer, A. και Lowry, H. (επιμ.) *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society: Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982*, Birmingham - Washington, 281 – 321.
47. Για το φρούριο του Επταπυρίου, βλ. τον περιεκτικό κατάλογο ἐκθεσης, Τσανανά, E. (2001) *To Επταπύριο: Η Ακρόπολη της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη, Οκτώβριος 2001 – Ιανουάριος 2002, Αθήνα, 30 – 67, ὅπως επίσης, Μπακιρτζής, X. (2003) The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessalonike, *Dumbarton Oaks Papers* 57, 43 – 46. Επίσης, βλ., Lowry, H. W. (2008) Selānik's (Thessaloniki's) Fortress of the Seven Towers: What it tells us about the Post-Conquest History of the City, *The Shaping of the Ottoman Balkans, 1350 – 1550: The Conquest, Settlement & Infrastructural Development of Northern Greece*, Istanbul, 107 – 38.
48. Σύμφωνα με τη πρόσφατη ανάγνωση της, η επιγραφή αναφέρει: «[μονογραμμα: μουρατ, γιος του μεχμετ-χαν] Κατέκτησε και κατέλαβε με τη βία αυτό το φρούριο, με τη βοήθεια του Θεού, τη συμπαράσταση και τη δύναμη του — ο σουλτάνος των σουλτάνων Αράβων και μη-Αράβων, εκείνος που ταπεινώνει τους εχθρούς του Θεού, σουλτάνος Μουράτ γιος του σουλτάνου Μεχμέτ, είθε οι νίκες επί των εχθρών του να μην ἔχουν τέλος — από τα χέρια των Φράγκων και των Χριστιανών. Και εφόνευσε μερικούς από αυτούς και αιχμαλώτισε κάποιους από αυτούς και τα παιδία τους και τις περιουσίες τους. Και αιφού πέρασε ἔνας χρόνος ἐκτισε και ανέγειρε αυτόν τον Κουλέ με τις πράξεις του βασιλέα των Εμίριδων και των Ευγενών, Τσαούς Μπέη, στον ευλογημένο μήνο του Ραμαζανίου τον χρόνο 834 [Μάιος 13 – Ιούνιος 12, 1431]» (μετάφραση του συγγραφέα από, Lowry (2008) ὥπ. 120. Επίσης για την ανάγνωση της επιγραφής της κύριας πύλης του Επταπυρίου, βλ., Tafrali (1913), ὥπ. 145 – 47. Παπαγεωργίου, Π. (1899) Ή ἐν Θεσσαλονίκῃ μονή τῶν Βλατάδων, *Byzantinische Zeitschrift* 8, 422 – 23. Στογιόγλου, Γ. (1971) *Η εν Θεσσαλονίκῃ Πατριαρχικὴ Μονὴ τῶν Βλατάδων*, Ανάλεκτα Βλατάδων, αριθ. 12, Θεσσαλονίκη, 74 – 77. Δημητριάδης, Β. (1983) *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430 – 1912*, Θεσσαλονίκη, 211.
49. Για την οικοδομική δραστηριότητα στη θέση του Επταπυρίου στα τέλη του 14ου αιώνα, βλ., Κίσσας, Σ. (1991) Οχυρωματικά έργα του Σουλτάνου Βαγιαζῆτ Α' στη Θεσσαλονίκη. Ιστορική προσέγγιση, Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή N.K. Μουτσόπουλο, Θεσσαλονίκη, 903 – 07. Επίσης, Slobodan Čurčić (2000) Late Medieval Fortified Palaces in the Balkans: Security and Survival,” Μνημείο & περιβάλλον 6 (2000) 37 – 39, και, Μπακιρτζής (2003), ὥπ. 45 – 46.
50. Μπακιρτζής (2006), ὥπ., 24.

51. Ο Ludovico Geymonat (2012), ό.π., 57 – 61, προτείνει ότι η διαμόρφωση της όψης του πύργου της εισόδου του Επταπυργίου θα πρέπει να γίνει κατανοητή ως συνειδητή δήλωση της ιστορικής ασυνέχειας που επέφερε η οθωμανική κατάκτηση συνδέοντάς την με την ιστορική αντίληψη του μνημειακού πλούτου της αρχαιότητας στην Αναγεννησιακή Ευρώπη. Αν και η συγκεκριμένη πρόταση έχει ενδιαφέρον για την ερμηνεία μεταγενέστερων οθωμανικών οχυρώσεων, παρουσιάζει προβλήματα στην περίπτωση της αρχιτεκτονικής παράδοσης της οχύρωσης της Θεσσαλονίκης και συγκεκριμένα στο πλαίσιο της οικοδομικής ιστορίας του φρουρίου του Επταπυργίου.
52. Για την πρόσληψη της μνημειακής αρχαιότητας από τους Σελτζούκους Τούρκους και την εκτεταμένη χρήση σπολίων στην αρχιτεκτονική τους, βλ., Redford, S. (1993) *The Seljuqs of Rum and the Antique*, *Muqarnas* 10, 148 – 56. Το θέμα της αντίληψης του ιστορικού και μνημειακού παρελθόντος στην πρώτη οθωμανική αρχιτεκτονική, βλ., Oosterhout, R. (1995) *Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture*, *Muqarnas* 12, 48 – 62, και, idem (2004) *The East, the West, and the Appropriation of the Past in Early Ottoman Architecture*, *Gesta* 43, 165 – 76.
53. Οι οθωμανοί είχαν αποκτήσει τον έλεγχο της πόλης ανάμεσα στο 1387 και το 1403, περίοδο για την οποία έχουμε λιγοστές πληροφορίες από τις ιστορικές πηγές, βλ., Barker, J. W. (2003) *Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges*, *Dumbarton Oaks Papers*, 57, 23 – 25. Επίσης, βλ., Dennis, G. T. (1964) *The Second Turkish Capture of Thessalonica, 1391, 1394, or 1430?*, *Byzantinische Zeitschrift* 57, 53 – 61, και, Βακαλόπουλος (1983), ό.π., 156 – 71.
54. Κίσσας, (1991), ό.π., 903 – 06.
55. Για την πρώτη οθωμανική περίοδο, βλ. Βακαλόπουλος (1983), ό.π., 201 – 231. Επίσης, βλ., Χασιώτης, I.K. (1997) Η τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη: Η πρώτη περίοδος (15ος αι. – 1830), Χασιώτης, I.K. (επιμ.), *Tois αγαθοίς βασιλεύοντα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη, 103 – 16, και, Mazawer (2004), ό.π., 15 – 45. Για την ιστορική τοπογραφία και την οργάνωση της πόλης κατά την Τουκρατία, βλ., Δημητριάδης (1983), ό.π., passim. Χρήσιμη είναι επίσης, η μελέτη των, Α. Σαμουντλίδου, Α. και Στεφανίδου-Φωτιάδου, Α. (1983) Η Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία. Τα μνημεία, *Αρχαιολογία* 7, 53 – 65. Επίσης, βλ. την συνθετική πραγμάτευση της αρχιτεκτονικής δραστηριότητας στη Θεσσαλονίκη από το 1450 εώς το 1550, Ćurčić, S. (2010), ό.π., 748 – 752. Γενικότερα για την οθωμανικές οχυρώσεις, ελλείψη εμπειριστατωμένης ειδικής μελέτης, βλ. Pepper, S., (2000) *Ottoman Military Architecture in the early Gunpowder Era*, Tracy, J.D. (επιμ.), *City Walls: The Urban Enceinte in Global Perspective*, Cambridge and New York, και, Nicolle, D. (2010) *Ottoman Fortifications 1300 – 1710*, Oxford.
56. Braun, J.P. et al. (1983) Deux tours turcs de Thessalonique, *Makedonika* 23, 1 – 15. Επίσης, βλ. Ταμπάκη, Σ. Ζόμπου, Α., Κλημεντίδου-Παπαδάμου, Α. (1999) Το κάστρο του Λευκού Πύργου», *Bυζαντινά* 20, 303 – 29. Ο Kiel, M. (1973) A Note on the exact date of Construction of the White Tower of Thessaloniki, *Balkan Studies* 14, 352 – 57, χρονολογεί τον πύργο στα 1535 – 36 με βάση το κείμενο επιγραφής από τον μεταγενέστερο περίβολο. Ακόμα, βλ., Ćurčić (2010), ό.π., 749 – 50.
57. Ćurčić (2010), ό.π., 766 – 68.
58. Spieser, J.-M. (1981) Note sur le rempart maritime de Thessalonique, *Travaux et Mémoires*, 8, 477 – 85, Βακαλόπουλος (1983), ό.π., 245 – 46.
59. Αναφορά στο Τριγώνιο γίνεται στην αφήγηση του Ιωάννη Αναγνώστη της τελευταίας πολιορκίας της Θεσσαλονίκης, βλ., Τσάρας, Γ. (επιμ.) (1958) *Iωάννης Αναγνώστης, Διήγησις περί της τελευταίας αλώσεως της Θεσσαλονίκης. Μονωδία επί της αλώσεως της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 30, 26 – 33. Επίσης, Βακαλόπουλος (1983), ό.π., 188 – 190.
60. Για τον πύργο του Τριγωνίου, βλ., Στεφάνου, Σ. N. (1998) Ο πύργος του Τριγωνίου: Συμβολή στη μελέτη των Τουρκικών οχυρώσεων της Θεσσαλονίκης, *Bυζαντινά* 14, 413 – 53, και, Ćurčić (2010), ό.π., 749.
61. Βακαλόπουλος (1983), ό.π., 187 – 90.

62. Ιωαννίδου, Ν. (1981) Φρούριο Βαρδαρίου. Νεώτερα συμπεράσματα από τις στερεωτικές εργασίες του 1981, Δεύτερο συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης. «Νεώτερα ευρήματα – νεώτερες έρευνες». Αθήνα 9, 10 και 11 Απριλίου 1981, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα, 33 – 35.
63. Μαρκή, Ε. (1982) Συμπληρωματικά αρχαιολογικά στοιχεία για το φρούριο Βαρδαρίου Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 22, 133 – 153. Επίσης, *Μπακιρτζής* (1975), ό.π., 325 – 28.
64. Mazower (2004), ό.π., 98. Γενικότερα για την ιστορία της Θεσσαλονίκης από τον 17ο εώς τις αρχές του 20ού αιώνα βλ. *ibid*, 66 – 290, και, *Βακαλόπουλος* (1983), ό.π., 232 – 374.
65. *Βακαλόπουλος* (1983), ό.π., 264, 339. Mazower (2004), ό.π., 140.
66. *Βακαλόπουλος* (1983), ό.π., 232.
67. Τσανανά (2001), ό.π. 32, 54 – 63. *Βακαλόπουλος* (1983), ό.π., 247, 301.
68. Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α. (1995), *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, 2η έκδ., Θεσσαλονίκη, 21 – 33.
69. Mazower (2004), ό.π., 239. *Βακαλόπουλος* (1983), ό.π., 335 – 37.
70. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Ανοικοδόμηση*, ό.π., 24 – 25.
71. Mazower (2004), ό.π., 238 – 242, *Βακαλόπουλος* (1983), ό.π., 336 – 37.
72. Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α. (1997) Αρχιτεκτονική και πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης, 190ς – 20ός αι., I.K. Χασιώτης (επιμ.) *Τοις αγαθοίς βασιλεύοντα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη, 265 – 83.
73. Για τον 19ο αιώνα, βλ., *Γούναρης*, Β. (1997a) Θεσσαλονίκη 1830 – 1912. Ιστορία, οικονομία και κοινωνία, I.K. Χασιώτης (επιμ.) *Τοις αγαθοίς βασιλεύοντα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη, 117 – 33.
74. *Βακαλόπουλος* (1983), ό.π., 339 – 40.
75. *Γούναρης*, Β. (1997β) 1884 εντός του Λευκού Πύργου: Το ζήτημα της μετονομασίας του Πύργου του Αίματος, Θεσσαλονικέων Πόλις, 1, 100 – 105. *Βακαλόπουλος* (1983), ό.π., 372 – 73.
76. Πετρίδης, Π. (1997) Θεσσαλονίκη 1912 – 1940: Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις, I.K. Χασιώτης (επιμ.) *Τοις αγαθοίς βασιλεύοντα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη, 137 – 49.
77. Χεικόμογλου, Ε. (1997) Θεσσαλονίκη 1912 – 1940: Οικονομικές εξελίξεις, I.K. Χασιώτης (επιμ.) *Τοις αγαθοίς βασιλεύοντα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη, 150 – 61. A. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *To χρονικό της μεγάλης πυρκαγιάς*. Θεσσαλονίκη, Αύγουστος 1917, Θεσσαλονίκη 2002.
78. Βλ. τις σημαντικές μελέτες της Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α. (1997) *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Θεσσαλονίκη και βορειοελλαδικές πόλεις στο τέλος του 19ου αιώνα*, Αθήνα, και, *Idem* (1996) *Urban transformations in the Balkans (1820 – 1920): aspects of Balkan town planning and the remaking of Thessaloniki*, Θεσσαλονίκη, και, *idem* (1995), ό.π. 94 κ.ε..
79. Καραδήμου-Γερόλυμπου (1995), ό.π., 76 – 169, και, *Καλογήρου*, Ν. (1983) Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης από τον Εμπράφ. Μία επέμβαση στον αστικό χώρο και την αρχιτεκτονική της πόλης, Γ. Καραδέδος (επιμ.), *Πανελλήνιο συνέδριο «Νεοκλασική πόλη και αρχιτεκτονική». Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη, 84 – 96.
80. Για τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς της πόλης στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, βλ., *Χαστάγολου*, Β. και Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α. (1986) Θεσσαλονίκη 100 – 1940. Από τις αντιφάσεις του κοσμοπολιτισμού στην ομοιογένεια της νεοελληνικής πόλης, *Συμπόσιο «Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912»*, (Θεσσαλονίκη, 1 – 3 Νοεμβρίου 1985), Θεσσαλονίκη, 449 – 73.
81. Τσανανά (2001), ό.π., 54 – 63.
82. Mazower (2004), ό.π., 185 – 203.
83. Πεντζίκης, Ν.Γ. (1970) *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, Αθήνα, 129 κ.ε.
84. Ευχαριστώ τη Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης για την άδεια δημοσίευσης του ζωγραφικού έργου του Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη.